

Моргунова О. О.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов
Донецького державного університету управління

ПОНЯТТЯ КАТЕГОРІЇ КАУЗАТИВНОСТІ. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. У статті розглянуто основні аспекти аналізу категорії каузативності в сучасних лінгвістичних дослідженнях, уточнено поняття цієї категорії. Авторка звертає увагу на вираженість категорії каузативності мовними одиницями різних рівнів (морфологічними, лексико-граматичними, синтаксичними).

Ключові слова: каузативність, каузативна ситуація, методи дослідження.

Постановка проблеми. Каузативність є однією з універсальних мовних категорій, яка реалізується в різних мовах. Причиново-наслідкова залежність явищ виражає необхідність, зумовлену об'єктивними законами. У світі не існує жодного явища, яке не було б наслідком якихось причин, і жодного явища, яке не було б причиною якихось наслідків. Одним із найважливіших принципів наукового пізнання є розгляд явищ з точки зору їх закономірних зв'язків. Лінгвістичні спостереження в галузі причиново-наслідкових відношень розкривають сутність важливих мовних закономірностей і відіграють визначальну роль у цій сфері пізнання світу, становлячи тим самим як практичний, так і теоретичний інтерес [2, с. 153; 6, с. 139]. Поняття каузативності пов'язано з вираженням причиново-наслідкових відношень у мові, коли одна дія стає причиною виникнення іншої дії або стану (Г.А. Золотова, Г.Г. Сильницький, В.П. Недеялков, О.П. Чудінов та ін.).

Категорія каузативності досліджувалась як на матеріалі окремих лексичних одиниць, так і в межах каузативних конструкцій. Наукові розвідки проводилися в різних напрямках: історичному (О.І. Бродович, А.В. Десницька, Л.І. Куліков, Н.А. Штейнберг, В.М. Ярцева та ін.), логіко-семантичному (Н.Д. Арутюнова, О.П. Комаров), онтологічному (Г.Г. Сильницький, В.П. Недеялков), зіставно-типологічному (С.К. Бєвова, М.М. Булініна, В.М. Солнцев, М.Г. Симулов, Т. Ергашев та ін.), лексико-семантичному (Ю.Д. Апресян, Н.Г. Дудіна, М.С. Танненцапф, Р.С. Керкіс, Г.Г. Сильницький, О.А. Хлебцова та ін.).

У фундаментальних дослідженнях з вивчення каузативів розроблено класифікації каузативних дієслів (В.П. Недеялков, Г.Г. Сильницький), подано їх семантичні особливості (Н.Д. Арутюнова, С.Д. Кацнельсон, В.П. Недеялков, Г.Г. Сильницький), визначено типологію каузативних конструкцій на прикладах різних, переважно неспоріднених, різноструктурних мов (В.П. Недеялков, Г.Г. Сильницький, А.А. Холодович, В.С. Храковський). Проблеми, пов'язані з аналізом каузативних конструкцій, розглянуто у працях Д. Вундерліха, Р. Малка, О.М. Селіверстової, Ю.С. Степанова, М.В. Шибатані та ін.

Актуальність звернення до вивчення цієї категорії зумовлена широким колом питань, пов'язаних з її вивчен-

ням і необхідністю узагальнення результатів дослідження різних аспектів каузативності.

Метою цієї статті є окреслення основних напрямів дослідження категорії каузативності в сучасній лінгвістиці й уточнення поняття «каузативності» на основі аналізу лінгвістичних робіт з вивчення зазначеної категорії. Завданнями роботи є такі: 1) описати та узагальнити результати сучасних лінгвістичних розвідок, у центрі уваги яких є категорія каузативності; 2) уточнити поняття каузативності з урахуванням тлумачення цього терміна в роботах сучасних лінгвістів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лінгвістиці існує проблема розмежування категорій каузальності й каузативності. Базове значення причинності, тобто «наявності всіх обставин, які вже є в певній ситуації до надходження наслідків і створюють умови дії причини» [8], лежить в основі цих понять. Філософське розуміння каузальності передбачає такі її характеристики: універсальність, необхідність, часова асиметрія (причина завжди передує наслідку), зумовленість наслідку причиною [10, с. 7]. Каузальність уважається широкою за обсягом категорією, яка відображає уявлення людини про причиново-наслідкові відношення загалом, увесь спектр зв'язків між подіями реальної дійсності й реалізується в мові синтаксичними засобами, тоді як каузативність розглядається як лексико-граматична категорія дієслівних предикатів, що відображає причиново-наслідкові відношення між суб'єктом та об'єктом [1; 11; 12]. Якщо каузальність об'єднує всі окремі значення, з яких складається зумовленість (наприклад, передумову, основу, зумовлення, підтвердження, доказ, аргумент, посилення, цільову установку, стимул) і виражається в мові синтаксичними засобами (зокрема засобами складного речення), то каузативність виділяє з усіх окремих значень тільки цільову установку та стимул [7].

І.А. Шорохова вважає, що «каузативність як функціонально-семантична категорія не повною мірою, непослідовно виражається на формальному рівні» [9, с. 139]. Це означає, що каузативність виявляється у слові як на лексичному, так і на граматичному рівнях у вигляді певних граматичних показників. Дослідниця визначає значення всіх каузативних дієслів як вираження причиново-наслідкових зв'язків між діями суб'єкта й об'єкта. Тобто, у каузативних дієсловах наявне значення впливу на об'єкт з метою «змусити (або дати) його (йому) діяти чи внести до його стану якісь зміни» [9 с. 139].

Однією із суттєвих характеристик каузативних дієслів є цілеспрямованість. Усвідомлення мети характерно для істот, тому цю рису мають ті каузативні дієслова, у яких суб'єктом є істота. У семантичній структурі каузативних дієслів

спочатку закладено сему мети [12, с. 143]. Такі одиниці зараховують до розряду інтенціональних. Інтенціональність визначається як залежність від волі й наміру каузатора. Вона властива насамперед діям людини, тому вважається обов'язковою складовою каузативної ситуації [12, с. 17].

Щодо особливостей каузативних дієслів, то наявні й інші точки зору. У дослідженні О.О. Дадуєвої, присвяченому розгляду каузативних дієслів у бурятській і російській мовах, зазначається, що традиційним для сучасної лінгвістики є зарахування каузативних дієслів до функціонально-семантичного розряду дієслів дії або так званих акціональних дієслів. Наявність ознак активності, цілеспрямованості передбачає функціонування категорії каузативності [3]. Каузативні дієслова становлять значну частину дієслів дії, але мають свої семантичні, граматичні та функціональні особливості. На думку О.О. Дадуєвої, каузативні дієслова, які мають особливе семантичне навантаження в мові, повинні розглядатися як окремий функціонально-семантичний розряд дієслів, а не як підвид дієслів дії. Стосовно значення активності, яке виділяється у структурі дієслів дії, то в семантичній структурі каузативних дієслів воно знаходить своє специфічне вираження – акціонально-каузативності й неакціонально-каузативності значення. Сема цілеспрямованості також не виражається в семантиці багатьох каузативних дієслів, зокрема в російській і бурятській мовах [3, с. 10–11].

Т.А. Ященко вказує на необхідність цілісного підходу до вивчення каузативу в лінгвістиці у плані онтології й концептуалізації. Дослідниця вважає каузативну мегакатегорією та подає цілісну репрезентацію каузативу як релятивної категорії, у якій «своєрідним прототипом є відношення між причиною і наслідком, а відношення мети, умови й допусту об'єднуються з ними «спорідненою подібністю» (термін Л. Вітгенштейна)» [13, с. 4]. Авторка підкреслює, що ця категорія базується на таких загальних філософських категоріях, як причина, наслідок, мета, умова. Для подання каузативу як генетичного зв'язку у світі й мові пропонується використання термінів «породжувальна ситуація» і «породжувана ситуація». У репрезентації породжувальної ситуації беруть участь ситуації причини, умови й мети. Для породжуваної ситуації важливими є ситуація наслідку й дія, «спрямована на реалізацію мети» [13, с. 6].

Деякі автори [4] вважають, що традиційна інтерпретація семантики каузатива в роботах В.П. Недаjkова, Г.Г. Сильницького як різновиду причинно-наслідкових відносин потребує ревізії. Вони пояснюють це тим, що такі відношення, на їх думку, можна виділити тільки тоді, коли «одна ситуація через необхідність зумовлює іншу й, навпаки, наявність ситуації, яка є наслідком, так само однозначно говорить про реальність ситуації (причини), яка зумовлює» [4, с. 75]. В.Б. Касевич зазначає, що подібна співвіднесеність не завжди спостерігається в конструкціях з каузативною семантикою, наприклад: рос. Мать заставляет дочь учить уроки або Прораб заставляет рабочих переложить стенку. Коментуючи ці приклади, лінгвіст звертає увагу на наявність конструкції, що каузує, але стосовно наслідків ситуації, що каузує, то вони не завжди реалізуються. Мова йде про те, що дочка, можливо, усе ж не вчить уроки, а робітники можуть не виконати наказу виконроба. Автор указує на те, що носії мови, у якій представлена граматична категорія каузатива, класифікують

ситуації на самостійні та несамостійні, вимушені, які реалізуються під зовнішнім впливом. Останні він називає ситуаціями, що каузуються. Ситуація, що каузує, передбачає ту, яка каузується, хоча протилежне не є правильним. Одна й та сама ситуація може бути як простою, самостійною, так і тією, що каузується. Так, коли ми спостерігаємо, як дочка вчить уроки, ми не знаємо, робить вона це з внутрішнього спонукання або спонукання йде від матері. В останньому випадку експліцитно вказується на наявність ситуації, яка каузує. У мовах, що мають категорію каузатива, ця ситуація є семантично вираженою, її зміст зводиться до самого акту (факту) каузативу. Той факт, що при передачі каузативної семантики необхідне «додавання», дає змогу говорити, на думку В.Б. Касевича, про те, що в опозиції «некаузатив – каузатив» перший член є немаркованим, а другий – маркованим. Це означає реалізацію принципу іконічності, тобто семантично маркований протичлен утворюється додаванням відповідних елементів (наприклад, службової морфеми і/або характеризується фонологічно маркованою ознакою) [4, с. 77].

За планом вираження каузативу поділяються на морфологічні, лексичні, синтаксичні [5; 14]. Деякі автори виділяють також лексико-синтаксичний і семантико-синтаксичний каузатив [11].

Розгляд окремих засобів каузативності значно розширює погляди лінгвістів на природу цієї категорії та зумовлює необхідність її комплексного вивчення. Такий підхід, спрямований на багатофакторне дослідження мовної дійсності, виявлення системності у формуванні семантико-синтаксичної організації речення, розкриття системної множинності функціональних властивостей каузативних дієслів, надає можливість встановити загальні механізми формування семантико-синтаксичної організації каузативності конструкції, зміни й розвитку семантичного та валентнісного потенціалу загалом. Особлива увага приділяється не тільки засобам формального вираження категорії каузативності, яка актуалізується в мові різноманітними різнорівневими засобами, що взаємодіють на основі спільності їх семантичних функцій, а й моделюванню каузативності ситуації та вивченню способів її подання [12, с. 16].

Один із таких підходів до дослідження категорії каузативності, динаміко-функціональний, запропонувала С.В. Шустова [12]. Він надає можливість виявити «закономірності внутрішньо-структурної системності дієслівної семантики, вивчити відносини ієрархії в семантичному і валентнісному потенціалі каузативного дієслова та особливості реалізації актантного наповнення каузативної ситуації» [12, с. 5]. Динаміко-функціональний підхід, на думку дослідниці, дає змогу побачити каузативну ситуацію через відношення лексичної і граматичної систем з комунікативною системою, подати динаміку й багатоаспектність базових компонентів каузативності ситуації.

При розробці теорії системної множинності функціональних властивостей каузативних дієслів С.М. Шустова пропонує використовувати моносистемний і полісистемний аналіз, запропонований О.В. Бондарко. Моносистемний аналіз передбачає виділення окремих рівнів аналізу в цілісній системі каузативної ситуації, які включають підсистеми каузатора, об'єкта каузативу, засоби/способи каузативу, результат каузативу. Усе це утворює ієрархічну структуру.

С.В. Шустова здійснює полісистемний аналіз з позицій динаміко-функціонального підходу в межах теорії системної множинності функціональних властивостей каузативних дієслів. Це, на думку дослідниці, дає змогу по-новому підійти до вирішення деяких питань функціональної граматики, урахувавши, крім аспекту співвідношення функціонального потенціалу дієслова в межах каузативності ситуації, аспект динаміки мови, вивчити активні мовні процеси на всіх досліджуваних системних рівнях.

Відповідно до обраного в роботі підходу, динамічний характер мови виявляється в динамічній взаємодії лексики і граматики. Його вивчення з позицій теорії системної множинності функціональних властивостей каузативних дієслів дає змогу розкрити таке явище, як поліморфізм, що трактується як різноманітність комбінацій систем (підсистем) у системі [12, с. 7].

Дієслово володіє певним семантичним потенціалом, в основі якого наявне співвідношення денотативних і конотативних компонентів. Комплексна динаміко-функціональна методика аналізу, яку С.В. Шустова застосовує для дослідження динамічної природи мовних засобів, надала можливість вивчити функціональний потенціал каузативних дієслів з урахуванням гнучкості мови. Це означає, що «мова допускає певне розширення семантичного потенціалу; кожна лексична одиниця може мати безліч значень, кількість яких змінюється; кожна лексична одиниця може мати необмежену кількість змістів залежно від мовного й позамовного контекстів» [12, с. 7–8].

Під середовищем, у якому актуалізуються системні значення, розуміють безліч мовних елементів, що взаємодіють і виконують роль оточення щодо вихідної системи. Взаємодія з цим оточенням дає змогу системі виконувати свою функцію. Виявляється, що «середовище являє собою не тільки оточення, в якому реалізується функція, і не тільки необхідну умову її реалізації, а й компонент, що разом з елементами системи бере активну участь у самоформуванні змісту функцій» [12, с. 7–8].

Висновки. Отже, категорія каузативності вивчається з урахуванням дієслівного значення «спричинення чогось». Семантика каузатива інтерпретується в межах каузативної ситуації.

Необхідність звернення до дієслів із семантикою каузативності зумовлена інтересом до проблем семантичного синтаксису, недостатнім вивченням специфіки реалізації цієї категорії на лексичному рівні в різноструктурних мовах, важливістю дослідження міжмовних відповідників та унікальних для кожної мови явищ.

Перспективним видається зіставний аналіз та опис одиниць різного мовного рівня, які передають семантику каузативності, а також дослідження міжкатегоріальних зв'язків з урахуванням категорії каузативності.

Література:

1. Баклагова Ю.В. К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка / Ю.В. Баклагова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vestnik.adygnet.ru/files /2009.1/778/baklagova2009>.
2. Бессалов А.Ю. Актуализация категории причинности в английском и французском языках / А.Ю. Бессалов // Вестник МГОУ. Серия «Лингвистика». – №3. – 2011. – С. 153–158.

3. Дадуева Е.А. Каузативные отношения в глагольной лексике бурятского языка в сопоставлении с русским : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.22 «Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии (монгольские языки)» / Е.А. Дадуева. – Улан-Удэ, 2008. – 24 с.
4. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В.Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 311 с.
5. Недеяков В.П. Типология каузативных конструкций / В.П. Недеяков, Г.Г. Сильницкий // Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л. : Наука, 1969. – С. 5–19.
6. Пахомова М.А. Принципы фиксации причинно-следственных отношений в языке / М.А. Пахомова // Аспирантский вестник ОГПУ. – Оренбург : ОГПУ, 2005. – С. 139–159.
7. Русская грамматика. Синтаксис / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М., 1980. Т. 2. – 1980.
8. Философский словарь / под ред. М.М. Розенталя. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1975. – 496 с.
9. Шорохова И.А. Аспекты семантики каузативных глаголов / И.А. Шорохова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lib.csu.ru/vch/086/022.pdf>.
10. Шорохова И.А. Семантика каузативных глаголов в русском и польском языках : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / И.А. Шорохова. – Челябинск, 2007. – 23 с.
11. Шустова С.В. Каузативная ситуация / С.В. Шустова // Фундаментальные исследования. Филологические науки. – 2006. – № 3. – С. 97–101.
12. Шустова С.В. Потенциал каузативных глаголов в динамико-функциональном аспекте : автореф. дисс. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / С.В. Шустова. – Пермь, 2011. – 41 с.
13. Яценко Т.А. Каузатив в російській мові : онтологія та концептуалізація : автореф. дис. ... докт. филол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Т.А. Яценко. – Київ, 2007. – 24 с.
14. Kulikov L. Causatives // Language Typology and Universals. – 2001. – Vol. 1. – P. 886–898.
15. Menzies P. Counterfactual theories of causation/ P. Menzies [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://plato.stanford.edu/entries/causation-counter-factual>.

Моргунова О. А. Понятие категории каузативности. Основные направления ее исследования в современной лингвистике

Аннотация. В статье рассмотрены основные аспекты анализа категории каузативности в современных лингвистических исследованиях, уточнено понятие этой категории. Автор обращает внимание на выражение категории каузативности разноуровневыми языковыми единицами (морфологическими, лексико-грамматическими, синтаксическими).

Ключевые слова: каузативность, каузативная ситуация, методы исследования.

Morgunova O. The notion of the category of causativity. The main tendencies in its research in modern linguistics

Summary. The article focuses on the main aspects in research of the category of causativity in modern linguistics. The definition of this category has been specified. The author pays attention to the usage of language units of different levels while expressing this category (morphological, lexico-grammatical, syntactical).

Key words: causativity, causative situation, research methods.